

Η ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣΕΩΣ *

Γ

Ανεπιτόχμεν διεξοδικῶς πῶς τὰς περὶ τῆς βουλήσεως διδασκαλίας τοῦ Wundt καὶ τοῦ Fouillée, οὐ μόνον διότι οὐδὲν σφῆς περὶ αὐτῶν ἀναφέρεται ἐν τῷ β' ἡμῶν ποιήματι, ὅπου περὶ αὐτῶν ὀπωσθήποτε ὁ λόγος, ἀλλὰ καὶ διότι αἱ προσπάθειαι τῶν δύο τούτων φιλοσόφων, φέρουσαι ἐπὶ τάπητος τὰ ζητήματα: τοῦτο μὲν τοῦ ἀμέσου χαρακτηῖρος τῆς ἐλευθερίας τῆς ἀνθρωπίνης βουλήσεως, εὐτυχῆς μὲν κατ' ἐτυμὴν ἀναποδαίκτου, μαρτορομένης δ' ἀμέσως ὑπὸ τῆς συνειδήσεως, τοῦτο δὲ τῆς πραγματικῆς σημασίας τοῦ νόμου τῆς αἰτιώδους τῶν πάντων ἀλληλουχίας, δύνανται νὰ χρησιμεύσωσιν ὡς εἰσαγωγὴ εἰς τὸ γ' μέρος τῆς παρούσης ἡμῶν μελέτης, τὸ ὅποιον διαλαμβάνει πᾶν ὅτι γέον ἔχομεν νὰ προσθέσωμεν εἰς τὰ ἤδη ἐν τοῖς ἄλλοις ἡμῶν ποιήμασι λεχθέντα (τοῦ α' μέρους ὄντος διασαφήσεως καὶ τοῦ δ' μέρους συμπληρώσεως τῶν ἐν ἐκείνοις διαληφθέντων) ἐπὶ τῶν ἀνωτέρω δύο σημείων.

Η ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣΕΩΣ ΩΣ ΑΜΕΣΙΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΟΝ ΤΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΕΩΣ

Ὅτι ἀπὸ τοῦτο τὸ συνειδὸς ἀναπληρωτικῶς μαρτορεῖ ὑπὲρ τοῦ ἡθικοῦ ἡμῶν ἀντιξοῦσιου, ὁ Καρτέσιος (1596—1650) πρῶτος ὀπισθῆροξεν, ἀποφθεγματικώτατα εἰπὼν ὅτι τοιαυτην ἔχομεν συνειδήτην τῆς ἐν ἡμῖν ἐλευθερίας, ὥστε σφῆστερον καὶ τελειότερον οὐδενὸς ἄλλου ἀντιλαμβανόμεθα ¹. Ματὰ τὸν Καρτέσιον καὶ ἄλλα πολλοὶ καὶ ἐπιφανεῖς φιλόσοφοι τῆς ἀσπῆς ἠπῆρξαν γνώμη: ὅτῳ ἐπὶ παραδειγματι ἐκ τῶν παλαιότερων πῶς ὁ Fichte ² καὶ ἐκ τῶν σγχαρόνων ὁ Bergson ³. Τον αἰσον τοῦτον

* Συνέχεια ἐκ σελ. 225 τοῦ Β' τόμου.

1. «Libertatis autem et indifferentiae, quae in nobis est, nos ita conscios esse, ut nihil sit, quod evidentius et perfectius comprehendamus» (Princip. philosoph. I § 41).

2. «O J. G. Fichte ἐκφράζεται ἐπὶ λέξει ὡς ἔξῃ. «Dass das Wollen als absolut erseheine, ist Factum des Bewusstseins; jeder wird es in sich selbst finden, und es lässt sich keinem von aussen beibringen, der es nicht schon weiss» (System der Sittenlehre, 1798, σελ. 19).

3. Παρὰ ἡμετ. «Εὐθ. καὶ Ἐλευθ.», ἐν μνημ. τ. Ἐκκλ. Φάσ. σελ. 185 κῆς. «ΘΕΟΛΟΓΙΑ», ΤΟΜ. Γ' α' 1925

χαρκτηῖρα τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως ἡμφεσβήτησε πρῶτος ὁ Λαϊβνίτιος¹ καὶ κατόπιν ἐντονώτατα ὁ Schopenhauer². Οὗτος ἐξετάζων διὰ μακρῶν τὴν πρὸ τοῦ συνειδότος θέσιν τῆς βουλήσεως, λέγει ὅτι «πολλὰ ἐλπίδες ἡμῶν θ' ἂν διεψεύδοντο, ἂν ἀπὸ τοῦ συνειδότος. . . ἀνεμόμεναι καὶ λεπτομερεῖς πληροφορίας περὶ τῆς ὑπαιτιότητος ἐν γένει, καὶ τῆς παρορμήσεως· εἰδικῶς, ὡς ἐπίσης περὶ τοῦ βαθμοῦ τῆς ἀναγκαιότητος, τὴν ὁποίαν συνεπάγονται ἀμφότερα μεθ' ἑαυτῶν. Διότι τὸ συνεῖδος. . . εἶναι ἴσῃ ἀπλοῦν καὶ ἴσῃ περιορισμένον, ἵνα δύναται νὰ παρέχῃ ἐξηγήσεις ἐπὶ τοιούτων ζητημάτων»³. Κατὰ τὸν Schopenhauer μόνον τὴν ἐλευθερίαν τῶν πράξεων δύναται κατηγορηματικῶς νὰ ἐπιβιβαίωσιν τὸ συνεῖδος, ἢ μόνον τὴν πρότασιν: «δύναμαι νὰ πράξω ὅ,τι θέλω», ἣτις ὅμως οὐδεμίαν ἔχει διὰ τὴν φιλοσοφικὴν διερεύνησιν τοῦ προβλήματος τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως σημασίαν. Ἐκεῖνο, ὑπὲρ τοῦ ὁποῖου ζητοῦμεν τὴν βραβεῖαν μαρτυρίαν τῆς συνειδήσεως, εἶνε, κατὰ τὸν Γερμανὸν φιλόσοφον, ἡ ἐλευθερία τῶν προαιρέσεων, ἡ ἀπόδειξις δηλονότι τῆς ἐξῆς προτάσεως: «δύναμαι ἀληθῶς ἐκ δύο διεγειρομένων ἐν ἑμοὶ ἀντιθέτων ἐπιθυμιῶν, αἵτινες ἀλλήλας ἀποκλείουσι, νὰ ἐκτελέσω τόσῳ τὴν μὲν, ὅσῳ καὶ τὴν δέ, ἢτοι δύναμαι νὰ προτιμήσω ἀδιαφόρως τὴν μίαν τῆς ἄλλης» ἢ βραχυλογικώτερον: «δύναμαι κατὰ τινα δεδομένην περίπτωσιν νὰ θέλω ἀδιαφόρως ἔν τι ἢ τὸ ἀντίθετον αὐτοῦ». Ἄλλὰ τριαδὴν μαρτυρίαν, λέγει ὁ Schopenhauer, δὲν δυνάμεθα ἀναμφηριστικῶς νὰ ἐπιτύχωμεν πρὸς τὸ συνεῖδος, διότι ὁ ἄνθρωπος εἶνε πρὸ παντός ὄν πρᾶκτικὸν καὶ οὐχὶ θεωρητικόν, καὶ συνεπῶς λαμβάνει γνώσιν καθαρωτέραν τῆς ἐνεργητικῆς ὄψεως τῶν πραγματικῶν αὐτοῦ, τῶν αἰσθητικῶν δηλαδὴ ἀποτελεσμάτων αὐτῶν, πρὸς τῆς παθητικῆς· τοῦτων ὄψεως, τοῦτέστι τῆς ἐξαρτήσεως αὐτῶν. Ποῖα νῦν εἶναι ἡ ἀξία τῆς ἐπιχειρηματολογίας ταύτης;

¹Ὁμολογουμένως ἡ ἀξία αὐτῆς εἶνε ἀμφισβητήσιμος· ὄντως δὲν δύνα-

1. Leibniz: Theodic. I § 59 καὶ II 292. Ὁ Λαϊβνίτιος εἶνε ὁπαδὸς μετρίως τινός ἐλευθερίας, διότι δέχεται μὲν ὅτι ἐπὶ τῆς βουλήσεως ἐπιδρῶσι παρορμήματα, πλὴν φρονεῖ ὅτι ταῦτα δὲν ἐξαναγκάζουσιν αὐτήν. Πρβλ. De libertate, (Opera, ἐκδ. Erdmann) σελ. 669.

2. Arthur Schopenhauer «Τὸ Ἀνεξοφύσιον» (περὶ ἐλευθέρως βουλήσεως) μετὰφρ. Α. Πολυμέρου, ἔκδ. Φάξη, 1913, σελ. 16—32.

3. Ἐνθ' ἀνωτέρω, σελ. 18.

ταί τις κατὰ τινα δεδομένην περίπτωσιν νὰ θέλῃ ἀδιαφόρως ἐν τι ἢ τὸ ἀντίθετον αὐτοῦ; Φ. δοῦμαθα δεῖ περιορίζων ὁ Schopenhauer τὸ ζήτημα ἐν τῇ ἀπάντησιν εἰς τὸ ἐρώτημα ταῦτο, δι' ἐπιλογὴν ἐν μέγιστα τοῦ ὑπερασπιστὰς τοῦ ἀντιθέτου, διότι ἔστι εὐρέθησαν ποτε εἰς τὴν ἄκρως δυσχερῆ θέσιν τῆς μεταξὺ ἀντιθέτων ἐνδεχομένων ἐκλογῆς, δεῖ ἀμφενταλαντεύθησαν μεταξὺ ἀλληλοσυγρουμένων κληρόντων ἢ διαθέσεων, δύνανται ἀμφισβητητικῶς νὰ πιστοποιήσωσι τὴν δυνατότητα τοῦ θέλειν καὶ τὰ ἀντιθετά, ἀφ' ὧ ὡριζόμενος ζωηρὰ θὰ διατηρῶσιν ἐν τῇ μνήμῃ τὰ ἔχνη τῆς πάλης ἐκείνης, ἐξ ἧς συνήθως ἀναδεδυκνύονται οἱ ἰσχυροὶ χαρακτήρες καὶ πάντοτε αἱ καλῶς νοούμεναι ἠθικαὶ ἀρχαὶ διαδηλοῦνται. Βεβαίως πολλοὶ εἶνε οἱ περιορισμοί, οἱ φυσικοὶ καὶ οἱ ἐπικτητικοὶ (τάσεις κληρονομικαί, ἔξεις ἐξ ἀνατροφῆς, κλιματολογικαὶ ἐπιδράσεις, συνήθειαι κατὰ συνθήκην, ἐπήρειαι τῆς διαίτης κ. τ. λ.) τῆς βουλήσεως· πλὴν κατὰ τὰς κρίσεις τῆς ζωῆς στιγμῶς ἢ βούλησις ἀκονίζεται εἰς τὸν ἀπειλητικὸν τροχὸν τῶν περιστάσεων καὶ διατροπῶσα τὴν πεπαλαιωμένην κρούσταν τῶν παθητικῶν κλίσεων ἀναλαμβάνει τὴν ἐλευθέραν αὐτῆς δρασιμότητα, δεῖ καὶ ἀπαστράπτει ἐξ ἀποφασιστικότητος ριζικῆς καὶ ἀσυνήθους. Εἰς τὴν λεπτομέρειαν ταύτην δὲν προσέειπε δεόντως ὁ Schopenhauer, δεῖται ἄλλως καὶ τῶν ἐρθεῖσμάτων γενικῶς ἐπὶ τὸ ὑπερβολικώτερον ἀνείλωσε τὴν ἐπήρειαν, ἀγνοῶν τί εὐστοχώτατα περὶ αὐτῶν παρετήρησεν ἄλλοτε ὁ Thomas Reid· δεῖ δηλ. τὰ παρορμήματα καθ' ἑαυτὰ εἶνε ἄδρανῆ ἀπολύτως καὶ ἀόριστα, ἄπασαν δὲ τὴν δύναμιν, ἢ κατέχουσιν, ἡμεῖς μόνοι, τὸ ὑποκείμενον, προσβίδομεν εἰς αὐτὰ.¹ Ἀληθὲς τογχάνει ὄντως δεῖ ἡ σκέψις διδοῖ κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον ἰσχὸν εἰς τὰ ποικίλα ἐλατήρια, τὰ δρώντα ἐπὶ τῆς ἡμετέρας θελήσεως, τὸ γεγονός δὲ τοῦτο, καθὸ μισοῦν κατὰ πολὺ τὴν ἐξωτερικότητα τῶν ἐρθεῖσμάτων, ἀνέλκει σημαντικῶς τοῦ χαρακτηῖρος τὴν αὐτόνομον δρασιμότητα².

1. Βλέπε σημειώσεις τοῦ μεταφραστοῦ τῆς γαλλικῆς ἐκδόσεως τοῦ A e t e - ε ο υ σ ι ο υ τοῦ Schopenhauer—S. Reinach, ἐνθ. ἄνωτ. (μετ. Ἀ. Πολυμέρου) σελ. 77 καὶ 127 (Ἵψοσημειώσεις).

2. Ὁ Schopenhauer ἀποβίδων, κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦ *Καντίου*, τὴν ἀπόλυτον ἐλευθερίαν οὐχὶ εἰς τὴν ἐμπειρικὴν χαρακτήρα, ἀλλ' εἰς τὸν νοητὸν τοιοῦτον (ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 125—126) δέχεται ἐν τῷ ἀνθρώπῳ σχετικὴν τινὰ ἐλευθερίαν (ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 46). Τὴν ἠθικὴν εὐθύνην ἐπίσης ἐξηγεῖ διὰ τῆς διακρίσεως ἐμπειρικοῦ καὶ νοητοῦ χαρακτηῖρος καὶ διὰ τῆς ἀπόλυτου ἐλευθε-

Συνώνιστα μετὰ τοῦ ἄμεσοῦ τοῦτου χαρακτηρὸς τῆς ἐλευθερίας τῆς ἡμετέρας βουλήσεως συνδέεται καὶ τὸ κατ' ἀρχὴν ἀναπόδεικτον αὐτῆς λόγικως. Τὸ ἀναπόδεικτον τοῦτο πολλοὶ φιλόσοφοι ἐδίδαξαν καὶ πολὺ λαγῶς ἠπιολόγησαν. Ἡ ἐννοια τῆς ἐλευθερίας ἐγκλείει ἐν ἐαυτῇ τὸν αὐθορισμὸν (Selbstbestimmung) καὶ συνεπῶς τὴν παντελῆ ἔλλειψιν τῶν μέσων τῆς ἀποδείξεως, τοσοῦτον μᾶλλον ἄλλως δ' ὡς τὸ νοεῖν τι, διαπερθεῖ οὐδενὸς ἄλλου ὁπωσδήποτε αἰτιάσεται (indetermine), ἀντιφάσκει πρὸς αὐτὴν τοῦτον τὸν ἡμέτερον τρόπον τοῦ διανοεῖσθαι: (das diskursive Denken). Ἐκ τῆς ἀπόψεως ταύτης εἰστοχώτατα ὁ Schelling ἀποφαίνεται: «Wollen ist Ursein, und auf dieses allein passen alle Prädikate desselben: Grundlosigkeit, Ewigkeit, Unabhängigkeit von der Zeit, Selbstbejahung. Die ganze Philosophie strebt nur dahin diesen höchsten Ausdruck zu finden»¹. Τοῦτόστι: τοῦ Βούλοσθαι δύναται νὰ κατηγορηθῇ τις πάντα τὰ κατηγορήματα τοῦ ὄντος, ὄντως (τοῦ ἀρχικοῦ, τοῦ πηγαιῶς *Εἶναι*, Ursein), δηλ. τὸ ἀναπόδεικτον (;)² (τὴν ἔλλειψιν ἀρχῆς, βίωσης λογικῆς, Grund), τὴν αἰωνιότητα, τὴν ἀπὸ τοῦ χρόνου ἀνεξαρτησίαν (τὸ ἀχρονον), τὴν αὐτοκατάφασιν ἢ φιλοσοφία αἴτιασα προσπαθεῖ τὴν ὑψηλοτάτην ταυτην ἐκφρασίαν νὰ ἐφεύρη!

Αὐτὴ ἄλλως ἢ προσφυγὴ εἰς ἕρως ἐξεζηγητικὸς καὶ εἰς τὴν συλλογιστικὴν ἀκολουθίαν ἀπάγει εἰς τὴν ἐννοίαν τῆς ἐλευθερίας καθ' ἐπιτην, εἰδοὶ ἡ αἰτιολογία εἰσιγῇ τὸν περιορισμὸν — καθὼς διδάσκει ὁ Fichte λέγων: «alle Erklärung macht abhängig»³, τοῦτόστι: πᾶσα ἐξηγήσις φέροι μεθ' ἐαυτῆς τὴν ἐξάρτησιν. Ἐκ τοῦ ἄλλου ἢ ἀποδοτεῖς Ἐλευθερία ταδίζεται μετὰ τῆς ἀπολύτου Ἀναγκαιότητος, ἀφοῦ ὁ τις ἢ

ρίας τοῦ δευτέρου (σελ. 128 § 126). Προκειμένου τοῦ λόγου περὶ τοῦ Schopenhauer παρατηρητέον ὅτι ὁ κ. Ἡλιόπουλος ἐν τῇ ἐκθέσει τῶν περὶ τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως ἀντιλήψεων αὐτοῦ (*Σύστημα Ἑλληνικοῦ Ποινικοῦ Δικαίου*, τόμ. Α' 1915, σελ. 43 κέξ.) ἀκολουθεῖ καταφανῶς τῷ Schopenhauer μέχρι καὶ αὐτῶν τῶν παραδειγμάτων· πρβλ. *Τ. Ἡλιοπ.* (Ἀπάντ. εἰς τὰς Φίλοσ. Ἐπιστάσεις, σελ. 8). *Σύστημα κλ.* σελ. 46—50 α' ἐκδ. καὶ 150—154 β' ἐκδ. καὶ Schopenhauer, *Τὸ Αὐταξουσίον*, ἐνθ. ἀν. σελ. 65 καὶ ἀλλαγῶν.

1. Philosophische Untersuchungen über das Wesen der menschlichen Freiheit (1809), ἐν Schel. Werke, VII, 350 σελ.

2. Ἀτυχῶς ὁ γερμανικὸς ὅρος Grundlosigkeit δὲν δύναται κυριολεκτικῶς ἀποδοθῆναι ἐν τῇ ἑλληνικῇ.

3. *Philosoph. Journal VIII*, 1 Heft. σελ. 6.

γενικὴ ἐννοια τοῦ καθολικοῦ Νόμου διαλαμβάνει τι, τὸ ὁποῖον ἐν ᾧ πάντα καθορίζεται καὶ αἰτιάται, αὐτὸ δὲ οὐδένος ἄλλου καθορίζεται καὶ ἐρηγεύεται, ὡς αἰτιάζον αὐτὸ ἐαυτῷ, ὡς δὲ — διὰ τὴν μεταχειρισθῶμεν ὄρον τινὰ τοῦ Spinoza — causa sui. Τοῦτου ἕνεκα ὁ Fichte ταυτίζων ἀλλαχοῦ ἀναγκαιότητα καὶ ἐλευθερίαν ἐπάγει τὰ ἐκλόουθα: «Ἡ Ἐλευθερία δὲν εἶναι τοῦ Νόμου, καθὼς ἄλλως οὕτω ὁ Νόμος τῆς Ἐλευθερίας. Ἀμφότερα ταῦτα δὲν εἶνε δύο σκέψεις, ὧν ἡ μία δύναται νὰ νοηθῇ ὡς ἐξηρητημένη ἀπὸ τῆς ἄλλης, ἀλλὰ μία καὶ ἡ αὐτὴ σκέψις· εἶνε δηλαδὴ μία πλήρης Σύνθεσις». ¹

Ἡ ἐλευθερία τῆς βουλήσεως κατὰ ταῦτα ἀνήκει εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν ἀρχῶν ἐκείνων, αἵτινες εἶνε τῶν ὧν οὐκ ἔστι ἀντιθέσιον μὲν, πλὴν ἀναπόδεικτοι — εἶνε ἄλλοις λόγοις αἴτημα (postulatum). Ὡς αἴτημα ἡ ἐλευθερία δὲν ἔχει καθαρῶς θεωρητικὴν ἀκρίβειαν, λέγει ὁ Fichte, ἀλλὰ πρακτικὴν, διότι προϋποθέτει τὴν πίστιν «sonach geht unsere Philosophie aus von einem Glauben und weiss es». ² Διὰ τοῦτο καὶ καλεῖ τὴν ἀρχὴν τοῦ ἀπεισιτισμοῦ ὁ πολὺς Γερμανὸς φιλόσοφος: τὸ πρῶτον ἄρθρον τῆς πίστεως. ³

Ὡστε ἡ ἐλευθερία εἶνε ἄρθρον πίστεως. Τὸ τοιοῦτον θὰ σκανδαλισθῆ ἀναμφιβίβως πολλοὺς, μὴ ἐξωκειωμένους μὲ τὴν ἀπόρρητον ἀνεσάρκισαν τῶν πολυμόρφων λύσεων τῶν διαφόρων φιλοσοφικῶν προβλημάτων, καὶ ἰδιαίτατα τοῦ θεμελιωδέστερου τούτων — τοῦ προβλήματος τῆς γνώσεως. Λέγων ὁ Fichte ὅτι ἡ ἐλευθερία εἶνε glaubensartikel ἐννοεῖ τοῦτο: οὐδὲ μὴ αὐτὴ ἀποδεικνύεται διὰ τῶν καθοριστικῶν λογικῶν ἡμῶν ἀρχῶν, κατὰ τρόπον αἴροντα πᾶσιν πανταχόθεν ἀντίρρησιν, καθὼς πᾶσα ἀόριστη συλλογιστικὴ ἀπόδειξις, ἀναγομένη ἐν ἰσχύει ἀναλύσει εἰς τοὺς θεμελιώδεις λογικοὺς νόμους τῆς ταυτότητος καὶ τῆς ἀντιφάσεως. Ἐξ αὐτῆς τῆς ἀπέψεως ἄλλως ἐπὶ τὸ πρόβλημα προσβλέπων ὁ πολὺς Γερμανὸς φιλόσοφος, διαστίναιτο ὅτι οὐχὶ θεωρητικὴν ἀλλὰ πρακτικὴν ἔχει

1. System der Sittenlehre, 1798, σελ. 58. «Die Freiheit folgt nicht aus dem Gesetze, eben so wenig als das Gesetze aus der Freiheit folgt. Es sind nicht zwei Gedanken, deren einer als abhängig von dem anderen gedacht würde, sondern es ist Ein und ebenderselbe Gedanke; es ist, wie wir es auch betrachtet haben, eine vollständige Synthesis».

2. Οὕτω ἡ ἡμετέρα Φιλοσοφία ἀφετηρίαν ἔχει πίστιν τινὰ καὶ γινώσκει τοῦτο. Synt. d. Sit. σελ. 19.

3. Der erste Glaubensartikee. syst. d. Sittenl. σελ. 59.

τὴν κορίαν ὄψιν τὸ ἄπὸ σοφίτητιν πρέβλημα. Τὸ γεγονός εἶτα δι' ἐπὶ τῆς ἐλευθερίας ὡς ἐπὶ βάσεως ἀδαμανίνης τὴν ἑλλην φιλοσοφίαν ὁ Fichte ἐπέδει, ἀποδεικνύει περιφανῶς εἰς ποίαν μοίραν εἰς τὸς τίθησι τὸ πρακτικὸν ἐνδιαφέρον καὶ τὴν πίστιν καθόλου ἐν συγκρίσει καὶ ἀντιδιαστολῇ πρὸς τὴν γνῶσιν καὶ τὸ θεωρητικόν. Διὰ πάντων τούτων ὁμοῦς ἐφαπτόμεθα ἐνὸς ἄλλου μεγάλου φιλοσοφικοῦ δεσμοῦ — τοῦ προβλήματος τῆς ἀξίας, αἱ διαστάσεις τοῦ ὅπου εἶνε δοκιμάλογοι πρὸς τὰ φυσικῶς περιωρισμένα ὄρια τῆς πάρευσης μελέτης. "Ἄς πλατιοδρομήσωμεν λοιπὸν καὶ ἄς ἴδωμεν νῦν : 1) μήπως ὁ νόμος τῆς αἰτιώσεως τῶν πάντων ἀλληλουχίας (Kausalgesetz) κέκτηται τὴν ἀναμφήριστον ταύτην βεβαιότητα, ἥτις ἀπὸ τῶν βασικῶν λογικῶν ἡμῶν ἀρχῶν ἀπορρέει καὶ ἐφ' ἣ ἐναθρονόμενοι εἰ ἐπισηρρητικοὶ ἐξερεσιζοῦσι τὸ ἀξίωμα τοῦ ἠθικῶς ἡμῶν ἀπεξουσίου, ριζικῶς κατὰ τοῦτο διακρίνοντες ἐλευθερίαν βουλήσεως καὶ αἰτιότητος ; 2) Ἐπιτιθεμένον δι' τοιαύτην τιὰ βεβαιότητα ἀναμφισβητήτως κέκτηται ὁ νόμος εἰς τὸς, εἶνε ἄρα εἰς τὴν ἀρκετή ὥστε τὸ σοβαρὸν τῶν ἐπισηρρητικῶν ἐγγυήρημα νὰ δικαιολογήσῃ καὶ νὰ νομιμοποιήσῃ ;

Ο ΝΟΜΟΣ ΤΗΣ ΑΙΤΙΟΤΗΤΟΣ ΚΑΘΟΛΟΥ

Τὸ ζήτημα τῆς ἀξίας καὶ τοῦ περιεχομένου τοῦ νόμου τῆς αἰτιότητος εἶνε ἐξόχως λεπτόν καὶ δυσχερές, αἱ γνῶμαι δὲ τῶν φιλοσοφούντων διίστανται ἐπ' αὐτοῦ ριζικῶς. Οἱ διαμφισβητοῦντες τὴν ἀντικειμενικὴν διαδοχὴν αἰτίας καὶ αἰτιατοῦ ἐν τῇ ἐξωτερικῇ πραγματικότητι, οἱ πολεμοῦντες ἄρα τὴν φυσικὴν ἐν τῷ σὺμπαντι ἀλληλουχίαν, εἰ διαλειπτικῶς—ἄς εἴπωμεν—(la philosophie de la discontinuité) ἐπικαλοῦνται ὅτι τῆς θεωρίας αὐτῶν τὸ ἀνεπίστρεπτον (l'irréversible) τῶν φυσικῶν φαινομένων, τὸ ἀπόφραγμα δηλονότι τοῦ Ἡρακλείου : «τὰ πάντα ρεῖ». Κατ' αὐτοὺς ἡ ἐπανάληψις φυσικοῦ τινος γεγονότος (fait) εἶτε φυσικῶς εἶτε τυχικῶς εἶνε ἀδύνατος· ἐκάστη περίπτωσις ἔχει τὸ ἰδιάζον αὐτῇ χαρακτηριστικόν, ὅπερ ἐν οὐδενίᾳ ἄλλῃ δύναται ἀκριβῶς νὰ παρατηρηθῇ· «ὅτις ἐν τῷ αὐτῷ ποταμῷ οὐκ ἔστιν ἐμβῆναι». Κατὰ ταῦτα οὐδέποτε καὶ οὐδαμοῦ τὰ αὐτὰ δοκίμασα νὰ προκαλέσωμεν προηγουμένα, ἵνα ποθοῦμενὰ τινα ἀποτελέσματα ἐπιτόχωμεν· ἀμφότερα μόνον κατὰ τινα προσέγγισιν καὶ σύμπτωσιν κατορθοῦμεν· ὁ νόμος ἄρα τῆς αἰτιότητος (καὶ οἱ ἐπ' αὐτοῦ ἐπιδοῦμενοι ἀπαρασαλεύτως φυσικοὶ νόμοι) εἶνε μᾶλλον συνήθειά τις εὐτοχῆς ἢ ἀναγκαιότης ἀβυστηρά. Εἰς ταῦτα οἱ ὀπαδοὶ τῆς ἀλληλουχίας (la philosophie de la continuité) ἀπαντῶσιν ὡς ἑπεται :

ἐὰν τοιοῦτοί τινες ἦσαν οἱ φυσικοὶ νόμοι, πῶς θὰ ἤδυνάμεθα νὰ δρῶμεν ἐκάστοτε ἐπὶ τῆς φύσεως ἀποτελεσματικῶς; πῶς δηλ. θὰ ἦτο δυνατόν ἀνακαλύπτοντες τὸ μορτικὸν τῆς διαδοχῆς, καθ' ἣν ἀνελλίσσονται ὀρισμένα φυσικὰ γεγονότα καὶ μεταβάλλοντες κατὰ βούλησιν τὴν θέσιν καὶ τὴν ἰσχύον δρωσῶν τινῶν αἰτιῶν, νὰ ἐπιτυχάνωμεν ὀρισμένα κατὰ τε ποσὸν καὶ ποιὸν ἀποτελέσματα; Ἄλλὰ μὴν ἀναμφισβήτητον εἶνε, ὅτι κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους ἡ Ἐπιστήμη ἐπέτελεσε καὶ ἐπιτελεῖ εἰςέτι καταπλήσοις καταπολετικῶς θαύματα· πῶς δύνανται νὰ ἐξηγηθῶσι ταῦτα;

Καὶ διὰ τοῦ ἐπιχειρήματος ὁμοῦς τοῦτου οἱ ἀντίπαλοι τῆς ἀλληλουχίας δὲν κάμπτονται· ὁμιλεῖτε—λέγουσι—περὶ τῶν ἐπιτοχιῶν τῆς ἐπιστήμης, πρέπει ἐν τούτοις νὰ ὁμολογήσητε ὅτι οὗται δὲν εἶνε τόσοσ ὀριαμβροτικά, ὅσον ἀφίνωμεν ἴσως νὰ ἐκλαμ θάνωνται ὑπὸ τῶν ἀπλεϊκῶν. Ἡ ἐπιστημονικὴ ἐπιτοχία εἶναι ἐπιπονωτάτη, ἥμισυ δὲ σταθερὰ καὶ ἀπλή· οἱ σοφοὶ κατὰ κανόνα δὲν διηγούνται οὔτε τὰς ἀποτοχίας, οὔτε τὰς ἀκάρπους αἰτιῶν προσπαθείας· ἄς μὴ συμπεραίνωμεν λοιπὸν τόσοσ ταχίως, ὅτι παντοῦ καὶ πάντοτε ἐπιτυχάνουσι. Ἐτι περισσότερον ἀκόμη· προκειμένου εἴτε περὶ μιᾶς ἀστρονομικῆς προβλέψεως, εἴτε περὶ τῆς πειραματικῆς ἀναπαραγωγῆς φυσικοῦ τινος φαινομένου, ἡ ἐπιτοχία εἶνε ἕν ἐκ τῶν κριτηρίων ἐκείνων, δι' ὧν ἐλέγχωμεν τὴν ἀκρίβειαν ἢ τὴν σκοπιμότητα τῶν ὀργάνων καὶ τῶν μεθόδων, τὰς ὁποίας χρησιμοποιοῦμεν. Ἄλλὰ θὰ ἀντεῖπωσιν ἴσως τινεὶ ὅτι ὑπάρχουσιν ὀργανα καὶ μέθοδοι, αἱ ὁποῖαι ἐπιτοχάνουσι περιφημῶς οὐδεὶς εἰς τοῦτο ἀντιλέγει· πλὴν ἄς διακριθῶμεν ἐνδελεχέστερον τὴν φύσιν τῆς ἐπιτοχίας ταύτης. Ἡ ἐπιτοχία δὲν εἶνέ τι ἀπλοῦν, κακῶς δὲ νομίζεται ὑπὸ τινῶν, ὅτι ἐν ἐκάστη ἐπιστημονικῇ προσπαθείᾳ ἔχομεν δύο τινὰ· ἕν σχέδιον ἀφ' ἑνὸς ἢ ἕν τέλος (projet), πρὸς ὃ τεινόμεν, καὶ τὴν ἐπιτοχίαν ἀφ' ἑτέρου ἢ τὴν ἀποτοχίαν αὐτοῦ τοῦ σχεδίου, ἥτις μετ' ὀλίγον ἢ μετὰ πολὸ ἀκολουθεῖ κατὰ πόδας. Τοιοῦτόν τι πράγματι οὐδέποτε συμβαίνει· τέλος καὶ ἐπιτοχία δὲν εἶνε ὀροι ἀνεξάρτητοι ἀπ' ἀλλήλων καὶ χωριστοὶ ἢ διαδοχικοὶ, ἀλλὰ μίξ καὶ ἡ αὐτὴ δραστηκότης· ἀρχὴ τις ἐπιτοχίης τροποποιεῖ τὸ ἀρχικὸν σχέδιον, οὐ πάλιν ἡ μεταβλητὴ ἐποξίζει καὶ προκαλεῖ τρόπον τινὰ τὴν ἐπιτοχίαν. Οὕτω εἰς πᾶσαν στιγμὴν τῆς ἐργασίας ἐπεξεργαζόμεθα διηγεκῶς ἕν ἀποτέλεσμα ὑπὸ τὴν διαπλαστικὴν ἐπίδρασιν μιᾶς βαθμηδὸν γεννωμένης λύσεως. Ὅταν ὁμοῦς τελειώσωμεν, πρὸς ἀπλοποίησιν τῶν ἡμετέρων ἐκφράσεων, προσποιοῦμεθα ὅτι ἐξ ἀρχῆς ἐθέσαμεν ἕνα ὀρισμένον σκοπὸν, ἡκολοθήσωμεν εἴτα ἕν καλῶς διαγεγραμμένον

σχέσιον καὶ ἔρχομεν ἐν τέλει μίαν πανηγυρικὴν ἐπιτοχίαν! Τὸ τοιοῦτον ἔμως εἶνε ὄλωσ διόλου ἀνακριδὲς καὶ ἀποκριτικόν. . .

Τῶν πλεόντων εἶνε εἰλημμένα ἐκ τῆς ἀγορευτικῆς τοῦ Γάλλου μαθηματικοῦ καὶ φιλοσόφου Edouard Le Roy κατὰ συζήτησίν τινα περὶ τῆς ἀντικειμενικότητος τῶν φυσικῶν νόμων ἐν τῇ συνεδρίᾳ τῆς 28 Μαρτίου 1901 τῆς Société française de Philosophie (Bulletin κτλ. Mai 1901 σελ. 28—30). Τὸ ζήτημα τῆς ἀντικειμενικότητος τῶν φυσικῶν νόμων συνδέεται βεβαίως στενότερα μετὰ τοῦ θεμελιώδους προβλήματος τοῦ νόμου τῆς αἰτιότητος, ὅστις ἀμέσως ἐνδιαφέρει ἡμᾶς ἐν τῇ παρούσῃ παραγράφῳ. Προτιμότερον εἶνε ἐν τούτοις νὰ ἐγκρίνωμεν ἐπὶ τοῦ ζητήματος τῆς ἀξίας καὶ τοῦ περιεχομένου τοῦ νόμου τῆς αἰτιότητος εἰδικῶς καὶ κυρίως, διότι ἡ ἐπὶ τῆς ἀντικειμενικότητος τῶν φυσικῶν νόμων συζήτης, ὡς πολλαχῶς σχετιζομένη μετὰ τοῦ καθόλου προβλήματος τῆς γνώσεως καὶ παρέλκει ἐν τῇ μετὰ χεῖρας πραγματείᾳ καὶ ἀτέρμων ἄλλως εἶνε. Τὸν νόμον τῆς αἰτιώδους ἀλληλουχίας εἰς βαθὺν καὶ διαφωτιστικώτατον ἔλεγχον ὤπασε πρῶτος ὁ Ἄγγλος φιλόσοφος David Hume (1711—1776)· ἐπὶ τῶν σχετικῶν θεωριῶν τοῦ Hume ἀξιολόγους εἰσηγήθη παρατηρήσεις ὁ πολὺς Immanuel Kant (1724—1804). Εἰς τὴν κριτικὴν ἐπίσησιν τοῦ ἐν λόγῳ νόμου σημαντικὴν ἀπερίωτον πραγματείαν ὁ ἐπιφανὴς σύγχρονος Γερμανὸς φιλόσοφος Benno Erdmann. Τῶν σφῶν τοῦτων τὰς πολλαχῶς ἐνδιαφερούσας ἐπιφοῖς θὰ ἀναπερέωμεν ἐφεξῆς.

Εἶνε γνωστὸν πόσον κατηγορηματικῶς ὁ Spinoza (1632—1677) δπέτασε τὰ πολύμορφα ἐν τῷ σύμπαντι φαινόμενα, πάσης φύσεως καὶ σημασίας γενικῶς, εἰς τὴν σιδηρᾶν ἀλληλουχίαν καὶ τὸν ἀσθηρὸν δογματισμὸν τῶν φυσικῶν νόμων. Κτε' αὐτὸν σύμπαντικῶς ἢ τυχαίον οὐδαμοῦ ἢ οὐδαμῶς ὄπαρχε· ἐὰν ἡ ἡμετέρα γῆσις δὲν ἦτο περιορισμένη καὶ ἀτελής, ὁ ἀνθρώπινος λόγος οὐδὲν θὰ εὑρισκε συμπτωτικὸν ἢ τυχαίον, διότι τίποτε τὸ μυστηριώδες δὲν ὄπαρχε ἐν τῷ σύμπαντι καθόλου. Τὸ γεγονός δ' ὅτι πολλοὶ εἶσι τοὺς ἀνεξήγητα δὲν ἀποδεικνύει εἰ μὴ τὴν ἡμετέραν ἀγνωσίαν ἐν ἡμέτεροις δυνατὸν σαφῆ καὶ πλήρη νὰ εἶχομεν γνῶσιν τῆς κρατούσης ἐν τῷ κόσμῳ τάξεως, οὐδὲν τότε θὰ ἐνομιζομεν ὡς δυνάττον ἀλλὰ τὰ πάντα θὰ ἐβλέπομεν δεῖ εἶνε μαθηματικῶς ἀναγκαῖα.¹ Ἡ παχσία αὕτη αἰσ. οδοξία τοῦ Spinoza, ἦτις τοσοῦτος ἔθελε καὶ θέλει,

1. Cogitata Metaphysica, Cap. IX, § 2. Ποβλ. τὰ ἐν Ethica p. III, Praefatio: «Plerique qui de affectibus et hominum vivendi ratione scripserunt, videntur non de rebus naturalibus, quae communes naturae leges se-

στηρίζεται ἄρα ἀδιαφιλονεικῶς ἐπὶ θαρσιῶν καὶ ἀντικειμενικῶν ἐνδείξεων τῆς πραγματικότητος ; ¹ Τοῦτο ἀρθεῖν θὰ προκόψῃ ἀπὸ τῆς ἐμπειριότητος κριτικῆς τοῦ νόμου τῆς αἰτιότητος, ὅστις εἶνε ἡ βία καὶ ἡ πηγὴ παντὸς νόμου γενικῶς καὶ ἀνεξαίρετως.

Η ΑΞΙΑ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΤΗΣ ΑΙΤΙΟΤΗΤΟΣ ΚΑΤΑ HUME

Μέχρι τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀγγλοῦ φιλοσόφου David Hume ὁ νόμος τῆς αἰτιότητος ἐθεωρεῖτο ὡς ἀπρόσιτος μεταφυσικὴ ἀξία, οὐδεὶς δὲ τὴν ἰσχύον καὶ πὸ περιεχόμενον αὐτοῦ ἐξ ἀπόψεως γνωσιολογικῆς ἀπῆκρωσεν. Ὁ Locke, ἐπὶ παρδειγματι, ἐθεώρει τὸν νόμον τοῦτον ὡς γεφυροῦντα το μεταξὺ τῆς σφίρας τῶν ἡμετέρων παρσιτάσεων καὶ τοῦ ἀνεξαρτήτου κόσμου τῶν ἐξωτερικῶν ἀντικειμένων ὀφιστάμενον χάσμα. Ὁ δὲ Berkeley ἐλάει τὸν νόμον τῆς αἰτιότητος ὄργανον διανοητικόν, δι' οὗ τὸ ὑποκειμένον ὑπερπηδᾷ τὰ ὄρια τῆς ἀποκλειστικότητος καὶ θλάπει αὐτὸ ἐν ἐξκρήσει στενῇ ἀπὸ τῆς Θείας Πηγῆς πάσης ὑπάρξεως. ² Ὁ Hume τοῦναντίον ἀφῆκε κατὰ μέρος τὴν μεταφυσικὴν ὄψιν τοῦ προβλήματος καὶ περιώρισεν αὐτὸ ἐν τῇ ἐμπειρίᾳ (ἕς εἴπωλε) εἰς τὰ φυσικὰ γενικῶς ὁνομαζομένου εἰ δέ ναί. Ἡ ἀξία τοῦ προβλήματος εἶνε κατ' αὐτὸν οὐχὶ

quintur, sed de rebus quae extra naturam sunt, agere: imo hominem in natura, veluti imperium in imperio concipere videntur... Sed nihil in natura fit, quod ipsius vitio possit tribui; est namque natura semper eadem, atque adeo uno eademque etiam debet esse ratio rerum qualiumcumque naturam intelligendi, nempe per leges et regulas naturae universales».

1 Τοῦ νόμου ἀνεξαίρετος ὁ μέγας Newton θέλει ἐρσιδωμένης ἀναμφηρίστως ἐπὶ τῶν φαινομένων· πᾶν ὅ,τι κατ' αὐτὸν δὲν συνάγεται ἀσφυλῶς ἀπὸ τῶν φαινομένων, εἶνε οὐχὶ νόμος, ἀλλ' ὑπόθεσις.

Ἴτιοῦ ἐπὶ λέξει τί οὐ ο. λ. γινεῖ ἐν τῷ ἐπιλόγῳ τοῦ μεγάλου ἔργου αὐτοῦ: **Philosophia experimentalis**: «Rationem vero harum gravitatis proprietatum ex phaenomenis nondum potui deducere, et hypotheses non fugo. Quicquid enim ex phaenomenis non deducitur, hypothesis vocanda est; et hypotheses... in philosophia experimentalī locum non habent. In hac philosophia κτλ.»

2. «I do by no means find fault with your reasoning, in that you collect a cause from the phenomena; but I deny that **the cause deducible by reason** can properly be termed matter». . . «I assert as well as you that, since we are affected from without, we must allow powers to be without, in a being distinct from ourselves. So far we are agreed. But then we differ as to the kind of this powerful being. I will have it to be Spirit, you Matter . . .»; **Berkeley** «Dialogues between Hylas and Philonous» 1713 II καὶ III.

τὸ ἐρώτημα : ποία ἐξωτερικὴ δύναμις κίνησι ὡςτε δύο σχετικὰ πράγματα γὰρ διαδέχονται κοινονικῶς ἄλληλα ; ἀλλ' ἡ διακρίθωσις τοῦ ζήτηματος : ποῦ λογικῶς βασίζεται ἡ ἡμετέρα κρίσις, δυνάμει τῆς ὁποίας συνδέομεν κατ' αἰτιώδη ἀλληλουχίαν δύο ἐξωτερικὰ ἀντικείμενα : ἄλλοις λόγοις ποία ἡ λογικὴ σημασία τῆς αἰτιώδους συναρτήσεως ; Λέγοντες, ἐπιχειρηματολογεῖ ὁ Hume, αἰτίαν καὶ ἀποτέλεσμα, δύναμιν καὶ ἀναγκαιότητα, ἐν ἐννοοῦμεν ἀντικειμενικῶς ἐκδηλούμενα χαρακτηριστικὰ τῆς ἐξωτερικῆς πραγματικότητος, ἀλλὰ τινα, ὧν ἡ μεγάλη σημασίη καὶ τὸ νόημα καθόλου ἔγκειται ἐν τῇ ἡμετέρᾳ σκέψει, ἐν τῇ ἐπ' αὐτὰ δῆλα δὴ προσηλώσει τοῦ ἡμετέρου πνεύματος. Οὕτω πρέπει ἐξ ἀρχῆς νὰ τεθῆ ὀριστικῶς τὸ ζήτημα. «Καθὼς ἡ ἀναγκαιότης, καθ' ἣν δις δύο ἴσον τέσσαρα ἢ αἱ τρεῖς γωνίαι ἑνὸς τριγώνου ἰσοῦνται πρὸς δύο ὀρθάς, ἔγκειται ἐν ἡ πράξει (Act) μόνον τῆς ἡμετέρας διανοίας, δυνάμει τῆς ὁποίας θεωροῦμεν καὶ ἔξομοιοῦμεν τὰς ἰδέας ταύτας, οὕτω ἐπίσης ἡ ἀναγκαιότης ἢ ἡ δύναμις, ἣτις τὰς αἰτίας πρὸς τὰ ἀποτελέσματα συνδέει, ὀφείλει τὴν ὑπαρξίν αὐτῆς εἰς τὸν ὀρισμὸν ἐκείνον τοῦ πνεύματος, δι' οὗ τοῦτο φέρεται ἀπὸ τῶν μὲν εἰς τὰ δέ. Ἡ ἀποτελεσματικότης ἢ ἐνέργεια τῶν αἰτιῶν δὲν ἔγκειται οὔτε εἰς τὰς αἰτίας, καθ' ἑαυτάς, οὔτε εἰς τὴν Θεότητα, οὔτε εἰς τὴν σύμπραξιν τῶν δύο παραγόντων τούτων, ἀλλ' εἶνε ἰδίᾳ εἰς τὴν ψυχὴν μόνον, ἣτις τὸν σύνδεσμον δύο ἢ περισσοτέρων ἀντικειμένων ἐν προηγηθείσαις περιπτώσεσι συγχρονίζει». ¹ Οὕτω τιθέμενον τὸ ζήτημα λαμβάνει βᾶσιν συγκεκριμένην καὶ ὀρια σαφή· διότι πρόκειται οὐχὶ ἡ μεταφυσικὴ, ἢ καὶ ἀπόρριπτος, τοῦ προβλήματος ὄψις, ἀλλ' ἡ ἐξακρίθωσις τῆς ἀξίας τῆς ἀναγκαιότητος τῆς ὑπὸ τοῦ λόγου συναρτήσεως αἰτίας καὶ ἀποτελέσματος. Δι' οὐδενὸς λογικοῦ συλλογιστικοῦ συμπεράσματος, φρονεῖ ὁ Hume, εἶνε δυνατὸν ν' ἀχθῶμεν ἀπὸ τῆς γνώσεως τῆς αἰτίας εἰς τὴν γνῶσιν τοῦ ἀποτελέσματος. Διότι πᾶσα συλλογιστικὴ ἀπόδειξις ἐρείδεται ἐξ ὀλοκλήρου ἐπὶ τῆς ἀρχῆς τῆς τὰ ὀρίσθησας ἀλλὰ μὴν οὐδεμίαν ἐνάλλαξις ἔσσαν ἐνδελεχῆς καὶ ἂν εἶνε, δύναται νὰ ἐπιτόχη ἀδιαφιλονεικῆτως τὴν ἀνσῶρεσιν τοῦ αἰτίαι α τ ο ὅ ἐν τῇ α' αἰτία ἢ ἐνάπαλιν. Ὅντως ἐν ταῖς ἐπιστημονικαῖς ἡμῶν ἐρεσῶναι, πᾶν ὅ,τι προσπαθοῦμεν εἶνε τοῦτο : νὰ συνδέσωμεν αἰτιωδῶς δύο διαφόρους ἀναμεταξύ των ὁμάδας γεγονότων, διαδεχομένων ἄλληλα.

1. David Hume «A Treatise of human nature», p. III, Sect. XIV.

Κατὰ τὸν Λεϊβνίτιον ἡ αἰτιώδης τῶν φαινομένων συνάρτησις ἐρεῖται ἀπαρασάλευτα ἐπὶ τῶν ἀρχῶν τῆς Μηχανικῆς, αἵτινες δὲν συνάγονται ἀπὸ τῆς ἐμπειρίας, ἀλλ' ἐπιβάλλονται a priori εἰς τὴν ἡμετέραν εἰκότιαν.¹ Τοιοῦτον—λέγει ὁ Hume—εἶνε διὰ τὸν Λεϊβνίτιον ἀσύγγνωστος ἀντίφασσις· διότι, ἐάν, καθὼς πολλαχῶς ὁ Λεϊβνίτιος ἀνέλκει, ἡ ἀρχὴ πάσης λογικῆς ἀκολουθίας ἐγκρατεῖται ἐν τῷ νόμῳ τῆς ταυτότητος καὶ τῆς ἀντιφάσεως, ποῖα ταυτότης δύναται ν' ἀνευρεθῆ μεταξὺ τῶν γεγονότων ἐκείνων, τὰ ὅποια ἐξ ἀπόφωσις μηχανικῆς καλοῦμεν αἰτίαν καὶ αἰτιατόν; «Οὐδέποτε τὸ πιεῦμα, πορὰ πᾶσαν ἐπιμελῆ ἔρριπναι καὶ ἐξέτασιν, δύναται ν' ἀνακαλύψῃ τὸ ἀποτέλεσμα ἐν τῇ προϋποτεθειῶν αἰτίᾳ. Διότι τὸ ἀποτέλεσμα τοῦτο εἶνε ὅλως διάφορον τῆς αἰτίας καὶ δὲν δύναται συνειπῶς ν' ἀνευρεθῆ ἐν αὐτῇ. Ἡ κίνησις τῆς δευτέρας σφαίρας τοῦ μιλλιάρδου εἶνε καθ' ὄλοκληρίαν διάφορον γεγονόσις τῆς κινήσεως τῆς πρώτης καὶ οὐδεμία, οὐδ' ἡ ποραμικρὰ περιπτώσει ἐν τῇ πρώτῃ δύναται νὰ παρατηρηθῆ ἐν τῇ δευτέρᾳ. Εἰς λίθος ἢ ἐν τεμάχιον μετάλλου, ὑφύμενα εἰς τὸν ἀέρα καὶ ἀφιέμενα ἀνευ ὑποστηρίγματος, πίπτουσιν εὐθύς· δυνάμεθα ὁμως, θεωροῦντες τὸ πρᾶγμα a priori, ν' ἀνακαλύψωμεν ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ ὅ,τι δήποτε, τὸ ὁποῖον νὰ συνάγεται ἐκ τῆς ἰδέας τῆς καθόδου ἢ τῆς ἀνόδου ἢ οἰασθήποτε ἄλλης κινήσεως; Καὶ δὲν δύναται ὁμοίως νὰ φαντασθῶ, ὅτι ἐπίσης ἐκ τῆς συναντήσεως τῶν δύο σφαιρῶν ἕκατὸν διάφορα ἐνδεχόμενα ἠδύνατο νὰ προέλθωσι; Δὲν εἶνε δυνατὸν ἀμφότεραι αἱ σφαῖραι νὰ μείωσιν ἐν ἀπολύτῳ ἡρεμίᾳ; Δὲν εἶνε δυνατὸν νὰ ἐπανακάμψῃ κατ'εὐθείαν γραμμὴν ἢ πρῶτῃ ἢ εἰς μίαν οἰανδήποτε ὑπὸ τῆς δευτέρας νὰ τραπῆ; Πάντα τὰ δεδομένα ταῦτα εἶνε καθ' ἑαυτὰ ἐνδεχόμενα καὶ ὑπερθετά. Διαιτῶ λοιπὸν εἰς τοῦτο καὶ οὐχὶ εἰς ἐκεῖνο εἶδομεν τὴν προῖμῃσιν; Πάντα τὰ συμπερῶματα ἡμῶν οἰδομῶς a priori θέλουσιν εἶναι εἰς θέσιν νὰ βοηθήσωσιν ἡμᾶς, ὥστε ν' ἀνεύρωμεν μίαν οἰαν-

1. Ἰδοὺ τί λέγει πού σχετικῶς ὁ Leibniz: «Ante omnia pro certo sumo omnia fieri per causas quasdam intelligibiles sive quae a nobis possent percipi, si quis angelus eas nobis vellet revelare. Cumque nihil a nobis accurate percipiatur, quam magnitudo, figura, motus et ipsa perceptio, hinc sequitur omnia per se haec quatuor debere explicari». *De modo perveniendi a veram Corporum Analysisin et rerum naturalium causas*, (1677).

δήποτε βάσιν τῆς προτιμήσεως ἡμῶν ταύτης. ¹ Ἐξ ἀπόψεως δὲ ἀν' λογιῆς; ὁ συνδυασμὸς αἰτίας καὶ αἰτιατοῦ δὲν δυνάται νὰ ἐξηγηθῇ τὸ πείρισμα μόνον, περιορίζον τὰ δυνάτα ἐνδεχόμενα, ἀσφαλίζει τὸν ὄρισμὸν τῆς ἀλληλακολουθίας. Ὅντως ἐν τῇ ἐμπειρίᾳ παρακολουθοῦντες τὴν κανονικὴν διαδοχὴν δύο ἐπαλλήλων φαινομένων καὶ συγχρονίζοντες διὰ τῆς μνήμης τὴν ἀλληλουχίαν αὐτῶν, σχηματίζομεν τῆς αἰτιώδους συναρτήσεως τὴν παράστασιν. Διὰ τῆς μνήμης λοιπὸν τῶν πολλῶν συμπερατηρηθέντων ² καταλήγομεν ἐκάστοτε εἰς τὴν γνῶσιν τῆς αἰτιότητος. Διὰ τοῦ νόμου τῆς αἰτιώδους ἀλληλουχίας, ἐξκολουθεῖ ὁ Hume, διαδηλοῦται ἡ σταθερὰ ἡμῶν ἀναμύση, ὅτι καὶ ἐν τῷ μέλλοντι ἡ αὐτὴ τάξις θὰ ἐπακολουθῆσῃ ἐν τῇ διαδοχῇ τῶν φαινομένων, ὅσα ἡ παρατηρηθεῖσα καὶ ἐκάστοτε πιστοποιουμένη ἐν τῇ διαδρομῇ τῶν περὶ φηχθέντων μερικῶν περιπτώσεων.

Καὶ νῦν λήγει ἄρα τοῦ προβλήματος ἡ διερεύνησις; Οὐδ' αὖτως φρονεῖ ὁ Hume. Ἀποστέρξαντες τὴν Λογικὴν ἐνεπέσαμεν εἰς τὴν Ἐμπειρίαν ὁπολισκεταὶ λοιπὸν νὰ εἰρωμεν: ποῖα εἶνε ἡ βίσις πάντων τῶν ἐμπειρικῶν ἡμῶν συμπερασμάτων; Τὸ ζήτημα ἄρα δὲν ἐλάβθη ὀριστικῶς, ἀλλ' ἀπλῶς μετετέθη εἰς διάφορον ἐπίπεδον! Διότι πῶς ἀπὸ τῆς πείρας συνάγομεν τὴν καθολικὴν σχέσιν τῆς αἰτιώδους συναρτήσεως; Βεβαίως ἀνακαλοῦμεν διὰ τῆς μνήμης τὸς προηγηθεῖσας αὐτῆς περιπτώσεις, αἰτινες ἐν τῷ παρελθόντι ἀπετέλουν τὰ ἄμεσα δεδομένα τῆς ἡμετέρας κατ' αἰσθησὶν ἀντιλήψεως. Ἡ ἀναπόλησις ὁμοίως τῶν μέχρι τοῦδε ἐμπειρικῶς δοκιμασθεισῶν μερικῶν περιπτώσεων τῆς αἰτιώδους σχέσεως φθάνει μόνον δὲ τὴν ἐξαγγελίαν τοῦ νόμου τῆς αἰτιότητος, ὡς τὸ κορυφώστερον χαρακτηριστικὸν εἶνε ἡ καθολικότης τῆς ἰσχύος καὶ τὸ ἀπολύτως ἀναμφισβήτητον τῆς ἀξίως; Βεβαίως ὄχι, διότι πῶς ποτε ἀπὸ τῆς στενῆς περιωρισμένης σφαιρας τῶν μέχρι τοῦδε παρατηρηθεισῶν μερικῶν περιπτώσεων ἀναγόμεθα εἰς τὸ ἀπερίοριστον ὅλον τῶν καθόλου γεγονότων καὶ τῶν μελλόντων ἀόλη νὰ ἐπιφανῶσι; καὶ ἐπεκτείομεν τὸν μέχρι τοῦδε ἐπιληθθευθέντα νόμον εἰς τὰ φαινόμενα πάντα, ἀνεξαρτήτως τόπου καὶ χρόνου; Προφανῶς ἡ αἰτιώδης συναρτησις διαδηλοῦται ἀναγκαίως, παρορωμένων τῶν ἐμπειρικῶν δεδομένων τοῦ μέλλοντος. Διὰ τὴν

1. An Enquiry concerning human Understanding, Sect. IV, p. I.

2) Π. Β. Matorp «Forschungen zur Geschichte des Erkenntnis problems im Altertum», Berlin, 1884; σελ. 127.

ἀνακλήρουν ὅμως τῆς αἰτιότητος ταύτης ἀπαιτεῖται ἕν medium, ἕν μέσον δηλ. τὸ ἕρπον να συνδέσῃ τὸ μερικὸν μετὰ τοῦ γενικοῦ. ~~Διὰ τίνος ὅμως μέσου εἶνε δυνατόν ποτε να συνδεθῶσι δύο κρίσεις ἔχουσαι διὰ φ ο ρ ο ν ὑποκείμενον καὶ ἀναφερόμεναι εἰς χρονικῶς καὶ τοπικῶς ἀνεξάρτητα φαινόμενα ;~~ Λέγων τις «ἔχω ἀνεύρου εἰς πάσας τὰς προηγηθείσας περιπτώσεις ὁρισμέναις αἰσθητῶς ποιότητας, αἵτινες συνδέονται μεθ' ὁρισμένων ἀφανῶν δυνάμεων» καὶ «αἱ αὐταὶ αἰσθηταὶ ποιότητες θὰ συνδέωνται πάντοτε μετὰ τῶν αὐτῶν ἀφανῶν δυνάμεων», οὐδεμίαν ἐξαγγέλλει ταυτολογίαν, οὐδ' εἶνε αἱ κρίσεις οὐταὶ ἐξ ἀπόφωσ τίνος αἱ δίκαιαι, ἀφοῦ καὶ διάφορον ἔχουσι τὸ ὑποκείμενον καὶ εἰς διάφορα χρονικὰ καὶ τοπικὰ σημεῖα ἀναφέρονται. Πῶς λοιπὸν δυνατόν τις να ἰσχυρισθῇ ὅτι ἡ μία εἶνε τῆς ἄλλης λογικῆ ἀκολουθία ; Οὕτε διὰ τῆς διαισθήσεως οὕτε διὰ τῆς καθαρᾶ; λογικῆς δυνάμεθιν ἀχθῶμεν ἀπὸ τῆς μιᾶς εἰς τὴν ἄλλην. Θὰ εἴπωμεν νῦν ὅτι ἡ ἀπὸ τῆς μὲν εἰς τὴν δὲ μετάβασις εἶνε ἀποτέλεσμα ἐμπειρικῆς ἀναγωγῆς (experimental inference); Ἄλλὰ τότε περιπίπτομεν εἰς διὰλληλον λόγον, ἀφοῦ προβποτιθέμεθα τὸ ἀποδεικτέον. Ἐκ τοῦ κλειοῦ ταύτου εἶνε ἀδύνατον, λέγει ὁ Hume, να διαφύγωμέν ποτε καὶ ταῦτο διότι ὁ νόμος τῆς αἰτιότητος συνάγεται δι' ἐπαγωγῆς, ἢ; ἢ ἀεὶ πάντα ἐρεῖδεται ἐπὶ ἐνὸς κεφαλαϊώδους αἰτήματος, μιᾶς δηλ. ἀναποδείκτου καθ' ἐποτὴν ἀληθείας, τῆς ἐξῆς : ὅτι τὸ μέλλον θὰ εἶνε ὁμοιον πρὸς τὸ παρελθόν. Οὐδαὶς ὅμως οὐδαμῶς δύναται να καταπεισῇ τινὰ ὅτι τὸ νέον θὰ ἀκολουθήσῃ ἀπαρεγκλίτως τὰ ἴχνη τοῦ παλαιοῦ. Θὰ μοι εἴπητε, ἐπάγεται ὁ Ἄγγλος φιλόσοφος, ὅτι ἡ καθ' ἡμέραν πρᾶξις ἀνασκιδνάσει πᾶσαν ἀμφιβολίαν αὐτοῦ τοῦ εἴδους βεβαιότατα ὡς πρακτικὸς ἄνθρωπος εἶμαι καθολοκληρίαν ἤσοχος ἐκ τῆς ἀπόφωσ ταύτης πλὴν ὡς φιλόσοφος, ὅστις ἀκορέσιως ὀψᾶ να μάθῃ καὶ διερευνᾶ πάντοτε καὶ τὴν θεωρητικὴν ὄφιν τῶν ζητημάτων, ἐπιθυμῶ να γνωρίσω τὴν τελικὴν βσιν τῆς λογικῆς ταύτης ἀκολουθίας. Οὐδεμίαν ὅμως ἀνάγκωσις, οὐδὲν πείραμα δέχεται ποτε να παραμερίσῃ ὀριστικῶς τὴν ἀμφιβολίαν μου ταύτην κατὰ νόμον καθηροχάστῃ ἀπὸ τοῦ ἀπειλητικοῦ ταύτου ἐπιόλου. «Δύναμαι να πράξω τι καλλίτερον ἀπὸ τοῦ ν' ἀνέλκω εἰς τὸ πλῆθος τὴν δυσχέρειαν, ἀφοῦ σχεδὸν παρὰ πολὺ μικρὴν τρέφω ἐλπίδα, ὅτι θὰ ἐπιτύχω μίαν ἐπιδημίαν λήσιν» ; ¹

1. Enquiry κτλ. sect. IV, part. II,

Ὅπως ἔχει ἐν ὀλίγοις ὁ δεικνὺς καὶ ἐξόχως διδασκαλικὸς Σκεπτικισμὸς τοῦ David Hume.¹ Βεβαίως καὶ πρὸ αὐτοῦ ὁ Berkeley διημφερόδηγος τὴν ἐπὶ τῆ βίαιε τῆς ἐμπειρίας καθόλου καὶ τῶν ἀρχῶν τῆς Μαθηματικῆς Φυσικῆς μερικώτερον ἀπόδειξιν τῆς ἀναγκαιότητος τῆς αἰτιώδους τῶν πάντων συναρτήσεως.² καὶ ὁ John Stuart Mill μετ' αὐτὸν εἰς κριτικὸν ὑπέβηλεν ἔλεγχον τὸν νόμον τῆς αἰτιότητος καὶ τοὺς θεωρητικὰς αὐτοῦ προϋποθέσεις.³ Πλὴν ἡ κριτικὴ τοῦ Hume ἔχει ἀπείρως μείζονα σημασίαν, συγκρινομένη πρὸς τὰς προσπάθειαις τῶν δύο προσημνημονευθέντων φιλοσόφων, διότι, ἐν ᾧ ὁ Berkeley πρὸς ἀπόδειξιν τοῦ ἐν λόγῳ νόμου καταφεύγει εἰς τὴν Μεταφυσικὴν καὶ εἰς τὴν θεωρητικὴν Θεολογίαν, γινόμενος οὕτω δυσπαρακολούθητος, καὶ ἐν ᾧ ὁ Mill ἐκ τῆς αὐτῆς ὁρμώμενος προθέσεως καταλείπει τὰς βραχίαις ἐμπειρικός αὐτοῦ ἀρχὰς καὶ ζητεῖ ἄσυχον εἰς τὰς ἀφιρέσεις τῆς σκέψεως, ὁ Hume ἐν τῷ Σκεπτικισμῷ αὐτοῦ παραμένει ἐξ ἀρχῆς ἕως τέλους παραδειγματικῶς συνεπὴς καὶ ἀκόλουθος.

(Ἐπεται τὸ τέλος)

1. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν πρὸς τῆς αἰτιότητος θεωρίαν τοῦ Hume πρὸς τὴν μελέτην τοῦ Paul Richter "David Hume's Kausalitätstheorie und ihre Bedeutung für die Begründung der Theorie der Induktion", 1893.

2. Ἴδου τί λέγει πρὸς σχετικῶς ὁ Berkeley: «To perceive is one thing; to judge is another. So likewise, to be suggested is one thing, and to be inferred another. Things are suggested and perceived by sense. **We make judgements and inferences by the understanding.** What we immediately and properly perceive by sight is its primary object, light and colours. What is suggested, or perceived by mediation thereof, are tangible ideas, which may be considered as secondary and improper objects of sight. **We infer causes from effect, effects from causes and properties one from another, where the connexion is necessary.** But how comes it to pass that we apprehend by the ideas of sight certain other ideas, which neither resemble them, nor cause them, nor are caused by them, nor have any necessary connexion with them? » **The theory of vision vindicated and explained, 1733. § 42.**

3. A. System of Logic Ratiocinative and Inductive, III κσφ. V.